

ՀԱՆԴԷՍ ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

ՔԼԷ ԳԵՐՄԱՆԱՅԻ ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆ ՎՍՐԴԱՊԵՏԻՆ

ՀԱՄԱՌՈՏ ՎՍՐԲՆ

Հենրիկոս Քլէ ծնաւ 1800ին ապրիլ 20ին Միւնսդէր-Մայֆէլտ պզտիկ քաղաքին մէջ, Գոպլենցա, քաղքին մօտ։ Իրեն ծնողքն չափաւոր կենօք արուեստաւորք էին, որոնք նախ Մայֆէլտէն գնացին Անտէրնախ և անկէ՛ի Մակոնցա։ Այս քաղաքին մէջ եկեղեցական վիճակը սկըսաւ, և ինն տարեկան՝ եպիսկոպոսական դպրանոցն մտաւ։ Քիչ մը յետոյ ընկաւ այս դպրանոցն. վասն զի Նարոլէոն ամփոփեց և ջնջեց անոր ունեցած արտօնութիւնները, իրմէ նոր կանգնուած համալսարանին համար. որով և պատանին Քլէ ստիպուեցաւ որպէս զի յետ չմնայ իր ընթացքէն, կայսերական ճեմարանը յաճախել։ Իրբ ընկաւ աշխարհակալն և դպրանոցն իր առաջին վիճակը գտաւ նորէն հօն դարձաւ Քլէ. տասնութհինգ տարեկան հասակին մէջ հօն ուսանելի բոլոր ուսմանց կարգն ալ լմնցուցեր էր. բայց կեցաւ հօն որպէս զի մեծ դպրանոցը մտնալու պահանջած հասակն ունենայ, որ 1817ին կատարեցաւ։ Սովորութիւն էր որ փայլուն հանճարով աշակերտք՝ աստուածաբանութեան ընթացքն լմնցուցած՝ կրնային փոքր դպրանոցին խոնարհադոյն դասու մը ուսման վարժապետ ըլլալ, և կամաց կամաց կը հասնէին մեծ դպրանոցին բարձրագոյն ուսման մ'ալ վարժապետութեան. Սակայն չը-

կան օրէնք հանճարոյ և ոչ իսկ Քլէի. որ դեռ աստուածաբանութեան երկու տարուան ընթացքը չկատարած՝ և 19 տարեկան հասակին մեծ վարժապետ կարգեցաւ փոքր դպրանոցին։ Իրեն արդեամբք այն վարժարանին հին և ծղրած ուսման ոճերն նորոգուեցան, և ուսմունքն գիտութեան զարգացման համեմատ ձեւոյ մը և կարգի մէջ մտաւ։ Տասը տարի այս պաշտօնը կատարեց. օրը 6 ժամ դպրանոցի տղոց համար կը ծախէր. յետոյ իր ուսման կը պարապէր. և շատ անգամ արջալոյսն զփլէ արթնութեան և ուսման զբաղմանց մէջ կը գտնէր. իրեն մտաց սնուցիչ և սիրելի ընթերցանութիւնք եկեղեցւոյ Հարքն էին. պարտապէրու և հանգչելու ժամեր չունէր, և դպրանոցին երիտասարդ վարժապետաց վրայ դրուած արգելաւաճ կանոնն՝ միայն Քլէի էր սիրուն և սիրելի։ 1821 սեպտեմբ 2. կիսասարկաւազ եղաւ. 1823 մայիս 2. սարկաւազ, և երկրորդ օրն քահանայ ձեռնադրեցաւ։ Սրգէն խոնարհադոյն ուսմանց վարժապետութենէն ելեր էր (1822) և հետտորականին դասատու էր. 1825 սուրբ գրոց մեկնութեան և եկեղեցական պատմութեան վարժապետ դրուեցաւ. և երկրորդ տարին իմաստասիրութեան ավթոռն ալ իրեն յանձնուեցաւ։ Այնչափ զբաղանաց մէջ գրելու

ատեն ալ կ'ունենար . իր քննադատական ճառն Յաղագս ուսման հազարամեայ ուղիով լայն և քաղաքացիական վիճարանութիւնն զոր 'ի վիրացուրկ յաղթանակաւ ըրաւ՝ 1825ին իրեն վարդապետական աստիճան բերին . 1827ին հրատարակեց իր Յաղագս խոստովանութեան ճառն , 1829 Յովհաննէսն աւետարանիկն հրաշալի մեկնող քիւնէն , և երկրորդ տարի Հաւիթայեցոց քրդոյն մեկնողքիւն . աստուածաբանական օրագրին մէջն ալ շատ յօդուածներ գրաւ . երեւի էր և քարոզութեամբ , թէ և յետոյ բողոքովին մէկդի թողուց :

Այս ամէն երկասիրութիւնք տարածեցին Գլէի համբաւն , և սկսան գերմանական համալսարանք յափշտակել մէկմեկէ զԳլէ : Գրիգորիկայ համալսարան Գլէի առջևը գրաւ Հին և Նոր կտակարանաց մեկնութեան աթոռն , որուն վրայ կը նստէր այն ատեն մեծն Հովկ խիտ ծեր . փորձ փորձեցին տանել և 'ի Մոնագոյ , և Բրուսիոյ տէրութիւնն անոր ընտրութեան թողուց մին 'ի համալսարանաց Պրեսլաւիոյ կամ Պոննայի . թէպէտ չնչին էր իր պաշտաման վարձքն՝ 200 տարևոր ֆիորին , և կրնար մեծամեծ վարձքերու յուսալ այն պաշտամանց զոր իրեն դիմացը կը դնէին , սակայն շատ տատամեցաւ իր հայրենիքը թողուլ : Վերջապէս շատ պատճառներ , յորոց մի էր և իր ծերացեալ և բազմակարօտ ծնողաց օգնական ըլլան՝ ստիպեցին ստանձնել Բրուսիոյ տէրութեան առաջարկն և բնորոց գլխամայրաւորն Պոննայի քան զՊրեսլաւիոյ :

Այն ատենները նոյն համալսարանին մէջ շատ հզօր էր և կ'իշխէր իր ուսմամբ մեծահռչակն Հերմէս . այս աստուածաբանն՝ որուն վարդապետութիւնն այնչափ համբաւեցաւ 'ի Գերմանիա և շատ անգամ դատապարտեցաւ Ս . Գահէն , կը սովորեցնէր թէ ինչպէս ամէն գիտութեանց մէջ՝ նոյնպէս և աստուածաբանութեան մէջ ստոյգ բան մը չկայ ըստ ինքեան . թէ հեղինակութիւն

ըստ ինքեան մարդկային մտաց համոզման դիմաց չի կրնար դրական բան մը դնել . և թէ համարտութիւն պէտք է խնդրել և քննել , և անկարելի է զայն հաւատստել՝ բայց ի՞նչ գործածութեամբ ողիղ բանին : Այս սկզբունքներս որ կրնան ուղղափառական ըլլալ մինչև կէտ մը , հերմեսեան մտքը կը տապալեն կաթողիկէ եկեղեցւոյ գրութիւնը և քրիստոնէական յայտնութեան անգամ հիմունքը կը խախտեն : Գլէ առաջուց արդէն այս խնդրոյս վրայօք իր միտքն յայտնած էր . որչափ Հերմէս հակառակ էր հեղինակութեան՝ այնչափ ալ անոր չնրմ կողմնակից էր Գլէ : Ընդդիմութիւնն տուի զուրս ցատկեց 'ի Պոննա . թէ իր դասատուութիւնք և թէ իր գրուածքը այս նպատակին ծառայելու ուղղեցան , 1831ին տպագրեց իր Կրօնքիւն կաթողիկէ վարդապետութեան . 1832ին Աստուածաբանական համալսարանի տնօրէնի և դոկտորադիւտ զըրուածք , յորում ըստ կարգի առաջարկած և լուծուած են աստուածաբանութեան բովանդակիչ ամենայն գիտական մասունք : Երբայեցոց քրդոյն քաջատրոնքիւն և Յաղագս ամուսնունքիւն ճառն տպագրեցան 1833ին . վերջնոյս տպագրութիւնն կրկնեցաւ 1835ին . 1834—5 Կաթողիկէ վարդապետական և 1837—8 վարդապետութեանց Պատմութիւնն հրատարակեցաւ : Հանդերձ նիւթոցն զանազանութեամբ , իր ամէն գրուածքն մէկ մէկ ամուր պատուար են և անուղղակի հերքումն հերմեսեան աղճատանաց :

Գլէի այս անյողգողք արիւթիւնն կորոյս անոր խաղաղութիւնը . և տառտարի Պոննա անցընելու ատեն՝ զրբիժեզաղտնի անդադար հալածանաց և յայտնի նեղութեանց համբերեց , և իր թշնամեաց չարարուեստ հնարքները քիչ մնաց պիտի վար առնէին զանիւրայ իր վարդապետական աթոռն . բայց անոնց թշնամանաց և մեքենայից միայն համբերութեամբ և լուծեամբ դիմացաւ : Գոհ իր բազմաթիւ աշակերտաց ծափահարութեամբ , և հաճու

թեամբը, որով հասարակութիւնը հաճ
և հաւան ընդունէր իր գրուածքը, և մե-
ծարանօք՝ որով պատուէր յիմաստնոց՝
իր սկսած ճամբան առաջ կը սաննէր
խաղաղ հոգեով :

Այն ժամանակները յանկարծ աղե-
տայի երկպառակութիւն ընկաւ Բրու-
սիոյ և Ս. դահին մէջ՝ Գոյոնիոյ եպիս-
կոպոսին պատճառաւ : Ինչպէս ամե-
նուն ծանօթ է, Կղէմէս Ա. դոստոս և
պիսկոպոս Գոյոնիոյ՝ բռնուեցաւ և բան-
տուեցաւ : Բլէշ շատ մօտերով էր այս ե-
կեղեցական անձին, ուսկից ալ քննիչ
գրուած էր. և 'ի բարեկամութենէ և 'ի
խղճէ ստիպուած՝ պարտք համարեց ա-
նոր դատը իր վրան առնուլ : Այս պատ-
ճառաւ շատ զօրացան Հերմեսեանք և
Բլէշի վիճակն երթալով կը վատթարա-
նայր : միայնակ՝ շատերու գէմ, աւելի
սովբելու համար ծնած քան գործելու,
խեղճ և խոնարհ անգործութեան մը
մէջ փակուած էր : Բայց երբ Պաւարիոյ
տէրութիւնն առաջարկեց իրեն մեծին
Մէօհլէրի դատարկացած աթոռն, քիչ
շատ տատամեցաւ նորէն՝ կարծելով
թէ անձամբ կենալով 'ի Պոննա՝ թերեւ
բան մը յաջողցնէ : Բայց իմանալով որ
իր ամէն ջանք և վաստակը միայնակ
են և անբաւական՝ ուստի և անօգուտ,
և թէ կարելի է դեռ լաւագոյն կերպով
գործածել ուրիշ տեղ իր գործօնէու-
թիւնը, յանձն առաւ առաջարկութիւնը
և 1839ին աշնան գնաց 'ի Մոնագոյ :
Շատ սիրով և ծափահարութեամբ ընդ-
ունեցութիւն գտաւ, անհամար ունին,
գիրներ ունէր և արդէն Բլէշ Պաւա-
րիոյ և Գեքմանիոյ վարդապետ մը հա-
մարոշէր : Բայց մինչդեռ անչափ դու-
ւոր վաստակաց անգամ և մեծամեծ
վշտաց մէջ կորովի առողջութիւն մը կը
վայլէր, մէկէն Մոնագոյի նոր և վա-
տառողջ կլիմային ազդեցութիւններէն
յաղթուեցաւ : 1840ին յուլիս ամսայն
բռնուեցաւ հարբոխածին յերմէ մը՝ որ
քանի մը օրէն փարատուած կարծուե-
ցաւ : Բայց նորէն զայրանալով և ջղա-
յին հիւանդութեան փոխուելով՝ վեր-
ջուց անոր կեանքը 40 տարեկան ծա-

ՊրԱԿ Դ.

ղիկ հասակին մէջ նոյն ամսոյն 28ին .
լացին զինքն իր աշակերտքն և բարե-
կամք և ամենէն աւելի իր ալեգարդ
ծնօղքն : Միշտ վառուած էր անոնց սի-
րովը . անոնց պարենիկը կը ճարէր և
պարապոյ օրերն անոնց քովն անցընել
կը սիրէր :

Անտարակոյս արդի Գերմանիոյ մե-
ծահանճար ուղղափառ աստուածաբա-
նից մէկն է Բլէշ . և իրաւամբ Գերմա-
նացիք Մէօհլէրի կը համադասեն զինքը .
տակայն էական տարբերութիւնը կան
երկու հանճարներուն մէջ : Մէօհլէր հա-
րուստ ծնողաց զաւակ, խնամքով դաս-
տիարակուած ճանապարհորդութեամբ
ծիրանաւորներու և պալատականերու
հետ կեցողալարելով ընտասուն կերպ
մը առած էր և զգեցած էր նուրբ քաղա-
քալարութեան ամէն ձևերը, որոնք ան-
ցան և իր յղկուն յարգարուն գրութեան
կերպին մէջն ալ, և իր մտածմունքներն
յատակ և որոշ որոշ դուրս ցատկեցու-
ցին : Բլէշ աղքատի զաւակ, 'ի մանկու-
թենէ դպրոցի մէջ և գրեթէ վանական
կարգով դաստիարակուած՝ կրօնաւորի
կերպ մ'առեր էր . իր միակ զբաղ-
մունքն էր իր վարդապետական աթո-
ռին վրայէն սենեակը երթալ, աշակեր-
տաց դաս տալէն գիրքերը կարդալու
երթալ : Պզտիկ դրօսանքի մը և զուար-
ճութեան կարօտութիւն անծանօթ էր
իր քովն : Մոնագոյ երթալէն առաջ՝ իր
երկայնագոյն ճամբորդութիւնն Պոննա,
յէն Մակինցա երթալն եղաւ : Բնու-
թեամբ հեղահոգի, բարուքն զուարթ,
խօսելու ատեն պերճ և վայելուչ : Բայց
չունէր այն զարդն որ ընկերութեան
շնորհք է . անփորձ էր աշխարհքի բանե-
րու մէջ . անոր համար խօսելու կերպն
խիստ էր : Տիղդ և խիտ նոր նոր գաղա-
փարներով և ոճերով և շատ ուսումնա-
կան ձևերով, կը բացատրէր իր մտածու-
թիւններն խիստ գեր 'ի վերոյ գիտնա-
կան ճշգրութեամբ մը և ազդու դարձու-
ածներով : Բայց գեղեցկին կարօտ են և
շատ համուստ . և զանոնք կարգալու
համար հմուտ և ուշի ուշով քննող միտք
պէսք է : Չունի ոչ Մէօհլէրի բնածին

հանճարն, ոչ անոր գաղափարաց նորու-
թիւնը, ոչ անոր հանճարաւատ տրամա-
բանութիւնը, և ոչ անոր շատ և մեծա-
մեծ խնդիրներ մէկ տեղ բերելու և վա-
յելու, և վառվառն հոգեով բացատրե-
լու ճարտարութիւնը. սակայն աւելի հը-
մուտ է և 'ի խորս աստուածաբանութե-
թափանցող ըստ ամենայն մասանց, ա-
ւելի լեզուագէտ էր քէլ. և գիտութիւնն
շատ կարգաւորեալ էր և ճիշդ. Մէօհլէր
չափով կը դործածէ հմտութիւնն, քէլ
կը սիրէ շքեղանալ հմտութեամբ. Մէօհ-
լէր բամբաստեցաւ (և թերևս իրա-
ւամբք) թէ հակամէտ է խորհրդական
(mistique) գաղափարաց, և իրաւցընէ իր
բոլոր պայցոյններն տեղ տեղ շատ հայե-
ցողականը են և վերացեալ. ուր քէլ ուղ-
ղակի խնդրոյն վրայ կը կենայ, տեսա-
կանը չարհամարհեր, բայց վերացեալ
գիտութիւնն ալ քէլի համար մեծ հա-
ւաստիք է դրականին: Մէօհլէր բա-
ւական սեպեց կուռել բողոքականու-
թեան հետ և անոր բուն հիմանց վրայ
ուղղել իր զէնքերն, և յաղթանակաւ և
հանդիսապէս դուրս ցատկեցնել ուղ-
ղափառ եկեղեցւոյ դրութիւնը. բայց
քէլ իր գիտած նպատակին մէջ կը պա-
րունակէ ուղղափառ աստուածաբանու-
թիւնը լրիւ իւրով, կը բացայայտէ անոր
դրութիւնն իր առանձին առանձին մա-
սանց մէջ, և կը ջանայ հիմնել զանոնք
պարզ՝ բայց զօրաւոր սկզբանց վրայ:
Միով բանիւ Մէօհլէրի գրուածքն շատ
ախորժով կը կարգացուին, որովհետեւ
գեղեցիկ ոճով գրուած են, և լի են նոր
կամ նորակերպ տեսութեամբք. բայց
քէլի գրուածքը խորիմաստ են և հրա-
հանգիչ աստուածաբանին: Բայց 'ի աս-
տուածաբանութենէն, որ պէտք է ընդ-
արձակ մտքը հասկընալ ինչպէս որ
Գերմանացիք կը հասկընան, հմուտ էր
նաեւ իմաստասիրութեան, պատմու-
թեան և լեզուաց մէջ. շատ տեղեակ
էր լատին, յոյն և երբայական լեզուաց,
գիտէր և արդէ գլխաւոր լեզուներ,
գաղղիական, անգղիական, իտալացին.
կարգէ դուրս յիշողութիւն մ'ալ ունէր.
կարգացած էր որչափ կարելի էր կար-

դալ, բայց աւելի հին հարց և միջնա-
դարեան եկեղեցական մատենագրաց
գիրքերը կարգաւոր կը պարապէր. իր
կենաց կարճութեան համեմատ շատ
գրեց. և իր ամէն գրուածոց մէջ զար-
մանալի հմտութիւն մը կը փայլի. իր
մեկնադականը շատ յարգի են, և ուղ-
ղափառաց օգնեցին այս գիտութիւնս
իրենց մէջն զարգացընելու. Ս. Յովնան-
նու Աւետարանին մեկնութիւնը լի է
գեղեցիկ գեղեցիկ ստուգաբանական և
աստուածաբանական գիտողութիւննե-
րով, և ուղղափառ գրչի մը յաջողեալ
ձեռնարկ. բայց իր գլուխ գործոցն է
Ուղղափառ վարդապետականն, տպա-
գրուած 1834-35 եռահատորութեամբ:
1840ին կրկին տպագրուեցաւ. երկու
հատոր լմնցած էր և երրորդն սկսած
երբ մահը վրան հասաւ: Այս գրուածը
ուղղափառ աստուածաբանութեան ան-
թերի պիտնական գրութիւնը կը պա-
րունակէ: Հեղինակն բաւական չիտեպեր
մէջ տեղ բերել և ընդհանուր կերպով
եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը հա-
տասել և զատ զատ անոր մասերը, այլ
երեսին վարի կողմը կը դնէ հին և նոր
վարդապետաց և աստուածաբանից վը-
կայութիւններ, որոնք վարդապետու-
թիւնը կը հաստատեն: Խնդիրներ և նիւ-
թեր մէջ տեղ կը բերուին և կը ճառարին
գեղեցիկ կարգաւ, համառօտիւ, խորու-
թեամբ և գիտութեամբ: Թերևս չա-
փազանց ըլլան բաժանմունքներ և ստո-
րաբաժանմունքներ, սակայն այն ալ
օգուտ է յիշողութեան, և կը զիւրին-
ցընեն խնդրոց և անոնց իմաստից լու-
ծումը: Վարդապետութեանց պատմ-
ւութիւնն յետոյ հրատարակուեցաւ.
Թէպէտ առանձին գրուած է, սակայն
յաւելուած մը համարելու է առաջնորդ
վարդապետութեանց պատմութիւնն
աստուածաբանական գիտութեան տե-
սակ մ'է նոր մտած Գերմանիոյ համա-
լսարաններու մէջ. բողոքականը եղան
գիտութեանն առաջինն ստեղծիչ, որ թէ-
պէտ չարափառ ծագումն ունեցաւ,
սակայն չուտով մը կարևոր ճանչցան
անոր շահը նաեւ ուղղափառ համարաւ.

րանք. բայց ոչ որ մտածեր էր գոնէ առ ձեռն բան մը շինել. միայն ֆլէի ան, որով ուսումնական ջանք և ծանօթութիւնը կրցան լեցնել այս պակսութիւնս. թերեւ համառօտ և խրթին բացատրուած է քիչ մը. սակայն եկեղեցւոյ վարդապետութիւնները վարդապետաց աստուածաբանից, իմաստասիրաց, ազանդաւորաց միտքը և կարծիքը խիստ ճշդիւ, և որչափ կարելի է, անոնց բառերով և բացատրութիւններով մէջ տեղ կը բերուին: Ուստի այս գիրքս շատ յարգի է և կարևոր աստուածաբանութեան և իմաստասիրութեան ուսման, և կրնայ կոչուիլ կրկնութիւն այն ամէն կարծեաց որ մարդկային իմացութենէն հոգևոր մեծամեծ խընդրոց վրայ փայլատակեցին, և կամ իբրեւ շառաւիղք կեդրոնին՝ ելան եկեղեցւոյ ծոցէն ՚ի նոյն դառնալու մտօք, կամ՝ շեղեցան անկէ ժամանակաւոր խոտորում մը ձեացընելու համար, կամ ահոր չորս կողմը պըտտեցան, ինչպէս հաստատուն կէտի մը գիծը: Համառօտ գրքոյկ մ'է վարդապետութեամբ և օգ-

տաշահութեամբ պատարուն, առաջին պատմութիւնն է վարդապետութեանց ուղղափառ գրչէ երկասիրած: Քիչի վերջին գրուածն է Դրոշքիւն քարոյական աստուծաբանութեան, իրմէ սկըսած տպագրուիլ և իր մահուանէն վերջը կատարուեցաւ: Պոննայի համալսարանի մէջ տուած դասերուն գրուածն է, որով դէմ դրաւ բարոյական աստուածաբանութեան նոր դրութեան՝ զոր Հերմեսեանք հնարեցին: Շատ գեղեցիկ գրուած է, նոր նոր և հանճարեղ դիտողութիւններով լեցուն, տարբեր ամենեկին ձանձրացուցիչ դիպուածաւոյժ (casuistique) դրութենէն, որ իբրեւ բարոյական վարդապետութիւն գեռտեղ տեղ կը սորվեցընեն: Իրաւի մեծին Հիբէրի բարոյական աստուծաբանութեան բնականութիւնը և փափուկ պերճութիւնը չունի, որ այնչափ հոգեմուտ է ՚ի Գերմանիա, բայց այնպէս հոգեմուտ (spiritualistique) չէ և ոչ վերացեալ սկզբանց վրայ հիմնուած. ուստի զիւրագործածելի ալ է թէ վարդապետական և թէ դործնական մասին մէջ:

ՏԻԻԲԱՆԼՈՒ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՕՌԼԷԱՆԻ

Գաղղիոյ արգի եպիսկոպոսաց մէջ Գեր. Տիրանյու անտարակոյս ամենէն հուշակաւորն է. իբրեւ պերճաբօս, մատենագիր, աստուածաբան, շատագով հաւատոց և գիտութեանց, պատուականագիր ձերքեր կը ներկայացընէ իրեն անձին վրայ: Պոսիւէէն ետքը՝ Գաղղիացի եկեղեցական առաջնորդներէն քիչերն եղան որ այսքան գեղեցիկ և այսքան իրաւամբ արժանացած համբաւ մը ստանան:

Իրեն եպիսկոպոսութիւնն ընդհանուր ծանօթ ըլլալով, հոս միայն աւելի քահանայական կենացը դործոց վրայ խօսիւնք:

Ենաւ ՚ի Սափոյա 1802, որ ան ատեն Բիէմնդի գաւառ էր, և բուն գաղղիական ազգայնութիւնն ընդունեցաւ 1833ին: Սղգականներուն մէկուն խորհրդովը Բարիզ եկաւ, և սկզբնական ուսմունքն Ռիկար (Regard) ըստած փողոցի՝ առանձին դաստիարակութեան տան մը մէջ ընելէն ետքը՝ մըտաւ Շարտուն Ս. Նիկողայոսի ուսումնարանը, ուր նշանաւոր եղաւ ուսմանց անխնայ ջանասիրութեամբը:

Գեղեցիկ դպրութեանց ուսման ընթացքը (humanité) կատարելէն վերջը, մտաւ Ս. Սուլպիկիոսի կղերիկոսարանը՝ փիլիսոփայութեան և աստուածաբան-